

**KUZAKÇI, BAŞAK, SOĞDLAR VE TÜRKLER İPEK YOLU'NUN
TÜCCARLARI VE HÂKİMLERİ, VAKIFBANK KÜLTÜR
YAYINLARI, I. BASKI, İSTANBUL 2023**

BATIN DURMAZ*

Öz: Türkistan'daki vaha şehirlerinin kuruluş ve yükselişi, Batılı araştırmacılar nezdinde Fırat-Dicle, Nil ve Sarı Irmak üçgeninin gölgesinde kalmıştır. Orta Asya'nın vaha şehirleri ve kültürü uzun yıllar Marksist bir okuma üzerinden incelenmiştir. Vaha şehirlerinin tarihi Türk akademisi nazarında tali bir konu olarak kalmıştır. Yakın zamanda popüler hale gelen İpek Yolu tarihiyle beraber antik bir toplum olan Soğdlar da akademik ilgiye mazhar olmuştur. Türkiye'deki Soğd tarihi ve kültürüne dair çalışmalar genel itibarıyla Türkoloji alanında yoğunlaşmıştır. Soğd-Türk ilişkilerinde ise Soğdlar etken bir konumda değil edilgen bir nesne durumunda kalmıştır. Tanıtım ve değerlendirme yazısını kaleme aldığımız bu eser Türkiye'deki tarih araştırmaları açısından önemli bir noktaya konumlanmıştır çünkü Soğdlar çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Eserde başta Türk halkları olmak üzere İpek Yolu toplumlarıyla kurdukları siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler incelenmiştir. Soğd toplumunun ve İpek Yolu'nun tarihini odak noktası almasından mütevellit bu eser üzerine bir değerlendirme yazısı kaleme alınması elzem olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Soğd, İpek Yolu, Hun, Göktürk

**KUZAKÇI, BAŞAK, SOGDIANS AND TURKS TRADERS AND
RULERS OF THE SILK ROAD, VAKIFBANK KÜLTÜR YAYINLARI, Ist
EDITION, İSTANBUL 2023**

Abstract: The establishment and rise of oasis cities in Turkestan have remained in the shadow of the Euphrates-Tigris, Nile, and Yellow River triangle in the eyes of Western researchers. The oasis cities and culture of Central Asia have been studied for many years through a Marxist reading. The history of the oasis cities has remained a secondary subject in the eyes of the Turkish academy. Along with the recently popularized of Silk Road history, the Sogdians, ancient society, have also attracted academic interest. Studies on Sogdian history and culture in Turkey have generally been concentrated in the field of Turkology. In Sogdian-Turkish relations, the Sogdians were not in an active

* Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul, Türkiye, *batin.durmaz@std.yeditepe.edu.tr*, <https://orcid.org/0000-0001-9246-8740>

position but remained passive objects. This work, for which we wrote the introduction and evaluation, is positioned at an important point in terms of historical research in Turkey because the Sogdians are the focus of the study. In this work, the political, cultural and economic relations that the Sogdians established with the Silk Road societies, especially the Turkish peoples, were examined. It became necessary to write an evaluation article on this work because it focuses on the history of the Sogdian society and the Silk Road.

Keywords: Sogdian, Silk Road, Xiongnu, Gokturk

GİRİŞ

20. yüzyılda tarih yazımında dünya tarihini bütüncül bir şekilde ele alan çalışmaların geniş bir literatür oluşturduğu bilinmektedir. Yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılda dünya tarihi yazımında daha bölgesel tarihlerin, konsept tarihlerinin öne çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu noktada İpek Yolu araştırmaları özellikle batı tarih camiasında popülerleşmeye başlamıştır¹. Alman coğrafyacı Ferdinand von Richthofen'in isim babası olduğu, Fransız Sinolog Paul Pelliot ve Macar asıllı İngiliz arkeolog Sir Marc Aurel Stein'in keşifleriyle temellerini attığı İpek Yolu araştırmaları Türk tarihçiliğinde ilgi odağı olmaya başlamıştır. Okurların dikkatine sunduğumuz bu eser de batı tarih yazımında giderek artan İpek Yolu araştırmalarının Türkiye'deki akademik bir uzantısıdır. Eserin odağında İpek Yolu'nun kalbinde yaşamış, onun tüm sosyoekonomik ve sosyopolitik yapısını şekillendirmiş tarihi halklardan birisi olan Soğdlar yer almaktadır. Türkiye'deki bozkır tarihçiliğinin araştırma konuları için periferide kalmış bir halk olan Soğdlar, bu eser ile Türk tarih yazımının merkezine taşınmaktadır.

Türkiye'deki tarih araştırmalarında Soğdlar, özne olmaktan çok özneye (bozkırdaki Türk tarihi) pasif bir etkide bulunan yapıda sunulmuştur. İsimleri

¹ Bu hususta başlıca şu eserler sıralanabilir; Peter Frankopan, *The New Silk Roads: The Present and Future of the World* (New York: Bloomsbury Publishing, 2019); Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World* (New York: Bloomsbury Publishing, 2016); Mark Norell, Denise Patry Leidy ve Laura Ross, *Traveling the Silk Road: Ancient Pathway to the Modern World* (New York: Union Square & Co., 2011); Valerie Hansen, *The Silk Road: A New History* (New York: Oxford University Press, 2015); Susan Whitfield, *Life Along the Silk Road* (California: California University Press, 2001); Susan Whitfield, *Silk Roads: Peoples, Cultures, Landscapes* (California: California University Press, 2019); Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present* (Oxford: Princeton University Press, 2011); Xinri Liu, *The Silk Road in World History* (New York: Oxford University Press, 2010).

çeşitli olaylarda geçer ancak tam olarak bu kavmin ne olduğu, yaşam tarzı, bozkır dünyasına etkileri ve genel manada İpek Yolu'ndaki rolleri pek incelenmemektedir. Oysaki İpek Yolu'nun kalbinde yaşamış olan bu halk, ekonomik, siyasi ve kültürel etkileri ile çevrelerini değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Soğdların tarihi, dili ve kültürü hakkında Fransız, Alman ve Rus literatürleri başat rol oynamakla birlikte Çin, İran ve Anglo-Sakson tarih camialarında da büyük bir literatür oluşmuştur. İpek Yolu'nun bu önemli kavmi Soğdların Türkçe üzerinde derin izleri bulunmaktadır. Türkler, bazı dönemlerde Soğd alfabesini doğrudan kullanmıştır. Soğd alfabesinden hareketle Uygur alfabesini geliştirmiştir². Dil gibi çok önemli bir sahada büyük etkileri olan bu kavim üzerine Türkiye'deki tarih çalışmaları ne hazindir ki çok temel bir seviyenin ötesine geçememiştir³.

Bugüne kadarki tarih yazımında Soğdlar çeperde kalmış bir halk iken yazarın, eserde seçtiği “Soğdlar ve Türkler” başlığı ile ilk kez tarih yazımımızda Soğdlar nesne olmaktan özne olmaya geçmiştir. Kitap isimleri de kitapların içeriği hakkında bize önemli anlamlar vermektedir. Eğer ki eserin adı “Türkler ve Soğdlar” olsaydı kanon durumundaki tarih bakışının bir tekrarı olacaktı. Eserin ismi ile zihni dünyası hakkındaki ilişkiye dair şu örneği vermek konunun daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır; Lucien Febvre, *Annales* ekolünün en ünlü siması olacak olan Braudel'e 1927 yılında, tezi için “II. Felipe ve Akdeniz”in iyi bir konu olduğunu ama “Akdeniz ve II. Felipe” başlığının çok daha iyi bir seçim olacağını belirtmiştir⁴.

² Leili Khabbazi, “TÜRKÇE-SOĞDÇA BİR BELGENİN IŞIĞINDA TÜRKÇE VE SOĞDÇANIN KARŞILIKLI ETKİLEŞİMİNİN İNCELENMESİ”, (Çev. Umut Başar), *Gazi Türkiyat* 20, (2017): 211-212.

³ Soğd tarihi, dili ve kültürü hakkında belli başlı çalışmalar için bakınız; Aldülkadir İnan, “Orta Asya'da Muğkalle Hafriyatında Bulunan Vesikalar, Soğdiyskiy Sbornik, Leningrad, 1934. 121 Sah. [Kitap Tanıtımı]”, *Belleten* 7, S. 27 (1943): 615-616; Masao Mori, “Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri”, *Belleten* 47, S. 185, (1983): 339-352; Süer Eker, “Orta Asya'nın Gizemli halkı': Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, *Türkbilig* 24, (2012): 77-92; Nicholas Sims-Williams, “Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni”, (Çev. Feryal Korkmaz, Berker Keskin), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57, S.57, (2017): 259- 269; Leili Khabbazi, “TÜRKÇE-SOĞDÇA BİR BELGENİN IŞIĞINDA TÜRKÇE VE SOĞDÇANIN KARŞILIKLI ETKİLEŞİMİNİN İNCELENMESİ”, (Çev. Umut Başar), *Gazi Türkiyat* 20, (2017): 211-223; Sümeyra Türk Yıldız, “YEDİSU'DA SOGD KOLONİLERİ VE TÜRK-SOGD ETKİLEŞİMİ”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 126, S. 248 (2020): 121-32.

⁴ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimini Annales Okulu (1929-2014)*, çev. Umut Yener Kaya ve Turgay Sivrikaya (İstanbul: Ishk Yayınları, 2017), 69.

Eserin Bölümleri

İncelemesini yaptığımız bu eser altı bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk üç bölümü genel itibariyle Soğd tarihinin kaynaklarını, Soğdların kültürünü, dilini, tarihini ve içtimai yapısını içermektedir. Çalışmanın diğer üç bölümünde Türk halkları ile Soğdlar arasında kurulan ilişkilere odaklanılmıştır. Özellikle dördüncü ve beşinci bölümlerde siyasi tarih merkezli bir okuma gerçekleştirilmiştir.

Eserin ilk bölümünde bizzat Soğdlar tarafından kaleme alınmış kayıtlar okurlara tanıtılmıştır. Yine bu bölümün alt başlığında ise komşu devletlerin ve halkların Soğdlara dair kayıtları derlenerek incelenmiştir. Yazar girişte, Soğdları “tüccar toplumu” olarak tanımlamıştır⁵. Bu tanım önemlidir çünkü eserin genel içeriğinde Soğdların İpek Yolu’nun kültürünü ve tarihini sosyoekonomik ilişki ağları çerçevesinde nasıl değiştirip dönüştürdüğüne tanık olmaktadır. Eserin ikinci bölümünde ise Soğd etnogenezinin yapısı ele alınmıştır. Yazar, Soğdların çevrelerini kültürel olarak dönüştürdüğünü Göktürklerin tarihinden örnekler vererek açıklamaktadır. Çalışmada I. Türk Kağanlığı’nın yazı dilinin Soğdça olduğuna dair iddialı ancak bir o kadar da temelleri sağlam bir argüman ortaya konulmuştur.

İkinci bölümün alt başlıklarından birisinde ise Soğd halkının dini inançları ve bu inançlarda İpek Yolu’nun rolü ele alınmıştır. Soğd ve Batı İran Zerdüştlüğünün temel farkları ele alınmıştır. Yazar, Soğdlar arasında bir ruhban sınıfının mevcut olmadığı ifade etmektedir. Eserde Batı İran bölgesinde tek tip bir dini yapı görülürken aksine Soğdya’da “devlet dini”nin görülmediği vurgulanmaktadır. Yazar, Soğdlara has bu dini yapının sebebini Soğd siyasi yapısında aramaktadır. Bu noktada da verdiği cevap, Soğd siyasi yapısının çok parçalı olmasıdır⁶. Merkezileşmemiş bir toplumun dininin de merkezileşmediğini görmekteyiz. Arkeolojik ve kültürel veriler açısından Diaspora Soğdları ile Soğdya Soğdları arasında farklar olduğu ifade edilmektedir. Eserde bu farklardan bir tanesi olarak din tercihleri gösterilmektedir. Diasporada Budist öğretinin öne çıktığı ifade edilirken Soğdya’da ise Zerdüştlüğün dini inanç olarak egemen olduğu ifade edilmektedir. Bu husus belki de Doğu Türkistan’daki Uygurların Budizm etkisinde kalmasının arkasındaki bir etmendir.

⁵ Başak Kuzakçı, *Soğdlar ve Türkler İpek Yolu’nun Tüccarları ve Hakimleri*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023): 16.

⁶ Kuzakçı, a.g.e., s. 58.

İpek Yolu'nda sadece emtianın taşınmadığının bu yolda kültürlerin de taşındığının en güzel örneklerinden birisi Hristiyanlıktır. Yazar, MS 5. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın başta Sasaniler olmak üzere doğuya doğru yayıldığını ifade etmektedir⁷. MS 8. yüzyılda ise Hristiyanlık Turfan'a kadar ulaşmıştır⁸. Eserde İpek Yolu'nun ruhunu anlatan vurucu cümlelerden birisi de yazarın Judith Lerner'dan alıntıladığı şu ifadelerdir; “kültürel değişim her zaman ticarete eşlik eder”⁹. Tam da bu noktada eserdeki şu çarpıcı tanımla aktarmak önemlidir; yazar, Soğdları bir “kültür imparatorluğu”¹⁰ olarak tanımlamaktadır¹¹. Eserde Soğd dilinin aynı zamanda İpek Yolu'nda uzun bir dönem boyunca “lingua franca” olduğu belirtilmektedir.

İkinci bölümde yazar, Soğdların İpek Yolu'nda sağladıkları başarıların nedenlerini de sorgulamaktadır ve Soğdların başarılarının temelinde koloni şehirleri vasıtasıyla kurdukları ticaret ağının yattığı sonucuna varmaktadır. Eserde Soğdların, Mezopotamya ve Antik Yunan şehir devletlerinden ve Marksist tarih okumalarındaki sınıf yapılarından oldukça ayrışmış, hatta nevi şahsına münhasır, bir konumda yer aldığını görmekteyiz. Eserde, Soğd toplum yapısının dört sınıftan oluştuğu ifade edilmektedir. Okuryazarlar, tüccarlar, işçiler ve çakar/kakar/çakar ismi verilen askerler¹² şeklinde bir sosyal tabakalaşmanın varlığı ortaya konulmaktadır. Öte yandan tarımcı nüfusun özel mülkiyetinin de olduğu ifade edilmektedir. Soğdların sosyoekonomik ve siyasi-iktisadi yapısı Marks'ın Asya Tipi Üretim tarzı ile çelişmektedir. Ünlü Marksist düşünürlerden olan Kojin Karatani'nin ekonomik yapı formülü çerçevesinde bir Soğd-Kağanlık ilişkisi örüntüsü okuması yapılabilir.

Eserde incelenen Soğdlar ile bozkır kağanlıkları arasındaki ilişki örüntüsü göz önüne alındığında Karatani'nin B tipi olarak isimlendirdiği mübadele sistemini devlete dayalı hakimiyet-himaye ilişkisi üzerine oturtmaktadır. C tipi

⁷ Hristiyanlığın Doğu dünyasına yayılışı hususunda detaylı bilgiler için bakınız; Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023).

⁸ Kuzakçı, a.g.e., s. 68-69.

⁹ Kuzakçı, a.g.e., s. 74.

¹⁰ Asya tarihi için bugüne kadar birçok tanımlama yapılmıştır; Marks'ın “Asya Tipi Üretim Tarzı”, bozkır imparatorluğu tabiri, bozkır feodalizmi tabiri (bknz: Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Cilt II, (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978), Wittfogel'in hidrolik imparatorluklar tabiri (bknz: Karl Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (London: Yale University Press, 1957) bunlara örnek olarak verilebilir.

¹¹ Kuzakçı, a.g.e., s. 75.

¹² Kuzakçı, a.g.e., s. 84.

mübadeleyi ise sermaye sınıfına dayalı meta mübadelesi olarak tanımlamaktadır. Karatini'ye göre bir toplumda B tipi mübadele hâkim olduğunda ekonomik yapı içerisinde C tipi yapı da gelişim gösterebilir. Böylece aynı anda birden çok ekonomik yapı mevcut olur ancak C tipi yapı tabi konumda bulunur¹³. Bu açıdan Soğdlar ile bozkır kağanlıkları arasındaki ilişki örüntüsü yeni okumalar ve değerlendirmeler için bakir durumdadır.

Eserin ikinci bölümünün genel bir toparlamasını yapacak olursak İpek Yolu'nun tarihini yazarın Soğd toplumu merkezli okuduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'deki mevcut İpek Yolu çalışmaları ya bozkır kağanlıkları ya da Çin merkezli bir okuma sunmaktadır. Yazar, eserinde tarih yazımına Soğd merkezli bir bakışı getirerek yenilikçi bir yaklaşım sergilemiştir. Bu yaklaşımı kıymetli kılan husus, mevcut kanona karşı argümanların sunulması eleştirilerin getirilmiş olmasıdır. Eserin özgünlüğünü ortaya çıkartan şey şüphesiz ki Türkiye'deki Avrasya bozkır ve İpek Yolu tarih yazımında mevcut olan kanonun metodolojik olarak ilk kez tartışmaya açılmış olmasıdır. Ancak şu noktayı da gözden kaçırmamak gerekmektedir ki, eser bir kanon eleştirisi taşıyor olsa da eserdeki tarih yazım eleştirisi satır aralarına sıkışmıştır. Eserin muhteviyatı içerisinde gölgede kalmıştır ve niş bir zümreye hitap edecek şekilde ifade edilmiştir. Akademik eleştirilerin gölgede kalmış olmasına rağmen böyle öncü bir çalışmada “zülfüyâre” dokunulması kıymetlidir.

Eserin üçüncü bölümü Avrasya iktisat tarihçiliği için bir lisansüstü metodoloji dersi niteliğindedir. Soğd toplum ve ekonomik sisteminin yapısı detaylı bir inceleme ile ortaya konulmuştur. Soğd toplumunun sınıflı yapısı muadili şehir ve tarım devletlerinden, keza bozkır göçebelerinden, farklılıklar arz etmektedir. Soğdları muadili yerleşik ve sınıflı toplumlardan ayıran nokta, aristokrasinin yetkilerinin sınırlandırılmış olmasıdır¹⁴. Tüccar sınıfının sosyal örgütlenmede öne çıktığı görülmektedir ve bundan mütevellit yazar, Soğdları doğrudan doğruya “tüccar toplumu/homo economicus” tabiriyle ifade etmektedir¹⁵.

Eserin dördüncü bölümünde Soğd-Hun ilişkileri ele alınmıştır. Yazarın bu bölümdeki ana argümanı, Soğd şehir devletlerinin ve ticaret kolonilerinin MS 5.-6. yüzyıllar arasındaki yükselişinde Akhunların rol oynadığıdır. Yazar,

¹³ Kojin Karatini, *Dünya Tarihinin Yapısı Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına* (İstanbul: Metis Yayınları, 2022): 37-38.

¹⁴ Kuzakçı, a.g.e., s. 111.

¹⁵ Kuzakçı, a.g.e., s. 101.

batıdaki kanon görüşün aksine Akhunların Soğdya'nın yükselişinde tetikleyici bir role sahip olduğunu ifade etmektedir¹⁶. Dördüncü bölümdeki bir başka önemli husus ise ünlü Dunhuang mektuplarından birisi olan ve Hun adının geçtiği 2 numaralı mektubun transliterasyonunun ve Türkçe tercümesinin verilmesidir. Bu eser vasıtasıyla bahse konu belgenin orijinal dilden ilk Türkçe çevirisi gerçekleştirilmiştir.

Eserin beşinci bölümü MS 6.-8. yüzyıllar arasında Türk Kağanlığı ile Soğdlar arasındaki ticari ve siyasi ilişkilere odaklanmıştır. Yazar, Soğdların ilk kez Türk Kağanlığı hakimiyeti altında İpek Yolu'nda uzun mesafeli ticaret ağını başlattığını söylemektedir. Daha öncesinde kısa mesafeler arasında yapılan ticaret, Türk Kağanlığı döneminde Doğu-Batı aksında Karadeniz'in kuzeyinden Ordos'a kadar uzanan bir mesafede yapılmaya başlanmıştır. Türk Kağanlığı döneminde ortaya çıkan yeni sosyoekonomik, sosyokültürel ve politik tabloyu An Luşan'ın isyanı ve onun çok katmanlı aile yapısından hareketle açıklamaktadır. Eserin altıncı bölümünde Soğd nüvizmatığı üzerine odaklanılmıştır. Hun ve Türk Kağanlığı hakimiyeti altında gelişen Soğd paraları incelenmiştir.

SONUÇ

Soğd tarihini ele alan bu eser, gerek tarih yazımındaki kanonlara getirdiği eleştiriler gerekse Soğd tarihi hususunda ortaya koyduğu metodoloji ile öncü bir çalışma olmuştur. Eser genel çerçevede MS 6-8. yüzyıl arasındaki döneme odaklanmış olsa da önceki ve sonraki yüzyıllara dair de bilgiler vermiştir. İpek Yolu ve Soğd tarihi sadece bu zaman aralığı ile sınırlı bir tarih değildir. Özellikle MS 10. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'da gelişen Soğd tarihi ve kültürü de üzerinde daha fazla çalışmanın yapılması gereken bir sahadır. Bir klişe olan "literatürdeki önemli bir açığı doldurdu" söyleminin aksine bu kıymetli eser Soğd tarihine dair literatürün ne denli eksik durumda olduğunu göstermiştir.

KAYNAKÇA

Avcıoğlu, Doğan *Türklerin Tarihi*, Cilt II, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978.

Beckwith, Christopher I., *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Oxford: Princeton University Press, 2011.

¹⁶ Kuzakçı, a.g.e., s. 150.

- Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu (1929-2014)*, çev. Umut Yener Kaya ve Turgay Sivrikaya, İstanbul: Işık Yayınları, 2017.
- Duygu, Zafer, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- Eker, Süer, "Orta Asya'nın Gizemli halkı': Soğdlular, Soğd ve Soğdca", *Türkbilg* 24, (2012): 77-92.
- Frankopan, Peter, *The Silk Roads: A New History of the World*, New York: Bloomsbury Publishing, 2016.
- Frankopan, Peter, *The New Silk Roads: The Present and Future of the World*, New York: Bloomsbury Publishing, 2019.
- Hansen, Valerie, *The Silk Road: A New History*, New York: Oxford University Press, 2015.
- İnan, Abdülkadir, "Orta Asya'da Muğkalle Hafriyatında Bulunan Vesikalar, Soğdiyskiy Sbornik, Leningrad, 1934. 121 Sah. [Kitap Tanıtımı]", *Belleten* 7, S. 27 (1943): 615-616.
- Karatini, Kojin, *Dünya Tarihinin Yapısı Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*, İstanbul: Metis Yayınları, 2022.
- Khabbazi, Leili, "TÜRKÇE-SOĞDÇA BİR BELGENİN IŞIĞINDA TÜRKÇE VE SOĞDÇANIN KARŞILIKLI ETKİLEŞİMİNİN İNCELENMESİ", (Çev. Umut Başar), *Gazi Türkiyat* 20, (2017): 211-223.
- Liu, Xinri, *The Silk Road in World History*, New York: Oxford University Press, 2010.
- Mori, Masao, "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", *Belleten* 47, S. 185, (1983): 339-352.
- Norell, Mark, Leidy Denise Patry ve Laura Ross, *Traveling the Silk Road: Ancient Pathway to the Modern World*, New York: Union Square & Co., 2011.
- Sims-Williams, Nicholas, "Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni", (Çev. Feryal Korkmaz, Berker Keskin), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57, S.57, (2017): 259- 269.
- Whitfield, Susan, *Life Along the Silk Road*, California: California University Press, 2001.

Whitfield, Susan, *Silk Roads: Peoples, Cultures, Landscapes*, California: California University Press, 2019.

Wittfogel Karl, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, London: Yale University Press, 1957.

Yıldız, Smeyra Türk, “YEDİSU’DA SOGD KOLONİLERİ VE TÜRK-SOGD ETKİLEŞİMİ”, *Türk Dnyası Araştırmaları* 126, S. 248 (2020): 121-32.